

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА ОДИТОРИТЕ В БЪЛГАРИЯ
Мирослав Неделчев

HISTORICAL OVERVIEW OF AUDITORS IN BULGARIA
Miroslav Nedelchev²⁶

Received: 06.10.2017, Accepted: 25.10.2017

Abstract

The aim of paper is to review the auditors in economic history of Bulgaria. Like in other countries, the origin of statehood in Bulgaria leads to origin of audit. The review is based on 17 information sources and covers the period 1897-1945.

The results of paper determine the origin of audit as a shift of control over shareholding companies to the state and, most of all, the control over commercial banks. Unlike to other countries where the origin of auditors is due to effects of the Great Depression, the origin of auditors in Bulgaria is the transfer of right to establish a shareholding company from the state to the founders and the need of state control over the company's activities.

Keywords: *economic history, external audit, state control, corporate governance, shareholding companies, commercial banks*

JEL Codes: *B15, G28, M48, N24*

1. Въведение

Динамиката в обществото води до възникване на нови професии. Задълбоченото познаване на историята на всяка професия гарантира прилагането на добри практики в нея. Настоящият преглед е насочен към историческото възникване на професията „одитор“^{*} и нейните добри практики в България.

²⁶ Доктор, главен асистент в Института за икономически изследвания (БАН), e-mail: mknedelchev@abv.bg

^{*} Ще ограничим използването на термина „експерт-счетоводител“ поради наслоени исторически практики за неговото неправилно сближаване при професионална кариера с друг термин - „счетоводител“.

2. Използвани материали и методи

В настоящия преглед са използвани 17 информационни източника, публикувани през периода 1897-1945 година. Данните са от подръчния фонд на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, гр. София.

В качеството на методи са използвани: исторически преглед, индуктивни и качествени методи за интерпретация и генериране на хипотези.

3. Резултати и дискусии

Историческият произход на одита се свързва със зараждането на държавността и придружаващия го държавен контрол върху икономическата дейност. Установяването на държавността определя одита като дейност за превенция на счетоводни грешки и спазване на фискалния режим (Цветанова, 2014).

В Древен Рим записите в търговските книги между отделните занаятчии били сравнявани на определена дата и на публично място чрез устно оповестяване от физически лица, упълномощени от държавата (Неделчева, 2016). Потвърждаването на слух пред обществото за насрещните записи е довело до термина „audit“ (лат. *auditus* – възприемане на слух). Проверката на търговските записи на слух намира приложение поради неграмотността на населението.

Първата професионална гилдия на одиторите е регистрирана в Англия през XIII век. Одиторите в английската система били „постоянни ревизори или постоянен проверителен съвет“ (Държавният контрол върху акционерните дружества, 1908, с. 264). Те имали специални правомощия при констатиране на злоупотреби (Белмер, 1926, с. 16): „В следствие са били създадени специални органи на счетоводните аудитори, на които се възложило извършването на контрола. Изпърво този термин се появява в 1285 година, при царуването на Едуард I. Ако при извършване на ревизиите те са констатирали каквито и да било злоупотребления, имали са правото да изпращат подобни лица в близкия кралски затвор.“ Интересът към английската практика на одиторите е породен от факта, че професията на одитора е създадена като гилдия под надзора на краля (Цонев, 1909, с. 506): „Контролът върху дружествата е много добре организиран в Англия. Това се дължи не на подробностите и обширността на законите, а на това, че има узаконен особен институт „заклети сметководци“ (Chartered Accountants) които са подложени под строгия надзор на властта.“

Предвид добрите резултати английската практика намира приложение и в други държави (Цонев, 1909, с. 508): „От Англия институтът на сметководците е бил пренесен в Белгия, Франция и Германия, с някои изменения, които не е мястото да излагам тук.“

3.1. Акционерното дело и неговият контрол чрез одитори

С възникване на акционерното дело започва да се развива външния контрол над него. Контролът обхващал административни, счетоводни и финансови аспекти от дейността на акционерните дружества (Добрев, 1920, с. 8): „През 18-19 столетия, с развитието на акционерните дружества и нуждата от по ефикасен държавен и обществен контрол е заставило законодателствата на повечето европейски държави да прокарат специални законоположения, задължителни за всеки търговец относително съставянето на годишните инвентари и баланси и изчислението на печалбите и загубите.“

Акционерните дружества се разглеждали като ключов фактор за развитието на икономиката на България и се появява необходимост от външен контрол над тях за защита на обществените интереси (Цонев, 1909, с. 514): „Акционерните дружества играят важна роля в икономическото развитие на страната. Върху тяхната дейност държавата трябва да упражнява контрол, който да запазва обществените интереси, но тоя контрол трябва да има своите граници, своя обем.“ Външният контрол се приемал като положителен фактор както за самите акционерни дружества, така и за обществото (Държавният контрол върху акционерните дружества, 1908, с. 264): „По образец на напредналите европейски страни и нашата държава се тъкми да въведе „държавен контрол на дружествата“. Разбира се, че с това ще се принесе голяма услуга не само на самите акционерни дружества, но и на обществото.“

С преминаване от концесионна система към нормативна система при учредяване на акционерно дружество държавата си запазила контрола върху дейността му (Кацаров, 1935, с. 76): „Значи, отнесено към еволюцията на учредителния акт на акц. д-во, вписването се явява като остатък на концесионната система, тъй като държавната власт предоставяйки вече на частното право учредяването на акц. д-во си запазва все още чрез вписването контрола върху изпълнението на частно-правните изисквания за учредяването. С вписването, обаче, съвсем не се връщаме към концесионната система, защото за никаква дискреционна власт да реши по свои субективни съображения учредяването на акц. д-во.“ Държавният контрол се прилагал чрез използване на златна акция, назначаване на правителствен делегат и

определяне на одитор в проверителния съвет на акционерните дружества. Докато първите две форми на контрол се прилагали в редки случаи за налагане на вето при вземане на решения, третата форма представлявала постоянен контрол над дейността на акционерните дружества.

От 1931 г. към държавния контрол над акционерните дружества се добавя нов компетентен орган - Институтът на зачетите експерт-счетоводители (Ноков, 1932, с. 47): „Много важно постановление на същия този закон е създаването на института на зачетите експерт-счетоводители, на които се поверява държавния контрол върху акционерните дружества.“ Външният контрол обхващал само частните банки (Доклад от 30 септември 1935 г., 2014, с. 51): „Като изключим двете големи държавни банки, следователно, само частните банки се намират под надзора на специално създаден за това държавен контролен орган, а кредитните кооперации и популярните банки са поставени непосредствено под надзора на кредитиращата ги Бълг. Земл. и Кооперативна Банка.“

След приемане на Закона за защита на влоговете (1931 г.) било задължително в проверителния съвет на всяка частна банка да се избере по един одитор, членуващ в Института на зачетите експерт-счетоводители. Неговата функция се състояла в постоянен контрол по отношение на добросъвестно водене на счетоводство и спазване на устава на акционерното дружество. Изборът на одитор за член на проверителния съвет се одобрявал от Банкерския съвет при Министерство на финансите (Тошев, 1943, с. 62): „Освен това, същият чл. от закона нарежда в предвидения по Търговския закон проверителен съвет да бъде избран за една година един счетоводител-експерт, принадлежащ към Института на зачетите експерт-счетоводители и двама негови заместници. Този избор трябва да бъде утвърден от Банкерския съвет, който с мотивирано решение може да откаже одобрението на избора на титуляра-член или заместниците му.“

Ролята на одитора като член на проверителния съвет представлявала упражняване на контрол над счетоводството (Доклад от 30 септември 1935 г., 1935, с. 27): „Функциите на този контролен орган се състои в упражняването на един постоянен счетоводен контрол без да се засягат прерогативите на проверителния съвет, от което следва че ролята на експерт-счетоводителя тук може да се определи като връзка между частните интереси на акционерите /в качеството му член на проверителния съвет/ и обществения интерес, поради специалното му предназначение като орган на Банкерския съвет.“

През 1934 г., т.е. една година след въвеждане на контрол от одиторите, били регистрирани 70 одитора, от които само 26 са подали докладите си до Банкерския съвет (Доклад от 30 септември 1935 г. от секретаря на Банкерския съвет С. Ораховац, 2004.). Като основна отличителна черта от практиката в останалите държави и като водеща критика към практиката в България е въвеждането на одиторите по силата на закон (Недялков, 1939, с. 6): „Никъде тази организация не е създадена, както у нас, по закон и услугата ѝ да не е наложителна; напротив, ролята на държавата по отношение на държавния експерт и довер. лице е само да му признае това качество на компетентен, оторизиран експерт и нищо повече.“

3.2. Професионална клетва на одиторите

Одиторите упражнявали своята професия след полагане на специална клетва, поради което били наричани „заклети“ одитори (Белмер, 1926, с. 16): „В 1316 година в гр. Дъблин, счетоводната проверка е била възложена на избрани лица, които полагали особена клетва.“

В литературата се срещат следните виждания за смисъла на професионалната клетва на одиторите:

- Насоченост към престижа на професията, а не към привилегиите от нея.

Основната функция на одиторите била защита интересите на обществото. Одитът като професия се упражнявал извън нейния материален характер (Счетоводна наука и обществена служба, 1926, с. 1): „Английските и американските счетоводители-експерти са възпитани в духа на великия английски обществен възпитател от миналия век, Джон Ръскин, който издигна като основен социален лайтмотив в обществения живот понятието „служба“, вместо „печалба“.“

- Запазване на професионалната тайна.

Провеждането на контрол от одиторите било предназначено за защита интересите на клиентите. Към одиторите имало очаквания да притежават морални качества и авторитет за упражняване на професията (Цонев, 1909, с. 513): „Що се отнася до сметните отношения на дружествата, които са и трябва да са абсолютна тайна, не само за запазване интересите на самите дружества, но и за интересите на лицата, които са в сметни отношения с тях, има едно средство. Преди всичко, трябва да се узакони, щото ония лица, които би проверявали сметките на дружествата покрай образователния и служебен ценз и изпити да бъдат и с известни морални качества, да се ползват с достатъчен авторитет пред дружествата, а най-важното, да дават клетва, че ще пазят в тайна операциите и сметките, които проверяват и да не

могат в никой случай и под никакъв предлог да извличат и дават комуто и да е сведения за сметните отношения на дружествата с техните клиенти, а така също, че резултатите от ревизиите ще пазят в тайна.“

Имайки предвид информацията от обработената литература можем да посочим второто виждане като частен случай на първото виждане. В тази насока е и съвременния смисъл на професионалната клетва, предвиден в чл. 27 от Закона за независимия финансов одит (2016 г.).

3.3. Мотиви за възникване на одиторите

В икономическата история на България въвеждането на одитори има следните мотиви:

- Стабилизиране на търговските банки и връщане на доверието към тях.

Въвеждането на външен контрол чрез одитори е обосновано с ролята на търговските банки за развитието на икономиката и намаляването на вероятност от фалити (Ноков, 1932, с. 47): „Банкерският съвет и института на заклетите експерт-счетоводители – това са днес единствените компетентни и авторитетни институции, чрез които държавата ще може да прави един, наистина, ефикасен държавен контрол, както върху финансовия, тъй и върху стопанския живот на страната, за да се предотвратяват за в бъдеще крахове като тоя с Софийска банка и с Братя Бъклови, които тъй зле се отразиха на целия икономически живот на България.“ Предприетите мерки от държавата били насочени към връщане на доверието в банковата система (Йорданов, 1945, с. 43): „Обстоятелството, че вярата у спестителите спрямо банките беше почти изчезнала и престижът на кредитните институти беше силно засегнат, накара държавата да се намеси и, под предлог за защита на спестовните влогове, да регулира почти цялата дейност на частните банки. За целта се създадоха и нарочни надзорни институти, каквито са Банкерският съвет, институцията на заклетия експерт-счетоводител, участващ като член на контролния съвет на всяка частна банка и пр.“

- Избягване на счетоводни грешки и спазване на фискалния режим.

С възникване на държавността датира и счетоводството. Първите артефакти за него датират от преди четири хилядолетия (Критики и рецензии към Ф. Белмер, 1932, с. 57): „Според изследванията на Бридж-бей, още 3623 година преди наше време, при управление на фараона Менас, е съществувала особена категория чиновници, специалността на които е била да извършват счетоводни записвания.“

Икономическата роля и социалната значимост на счетоводството определя едновременно развитието на контрола върху него (Белмер, 1926, с.

16): „Паралелно с еволюцията на счетоводството се развива и контрола. Първоначално той не се отделя от самото счетоводство, а представлява с него едно цяло.” Постепенно контролът се отделя от счетоводството и се обособява в особен институт: „3000 години преди Христа, в Атина е бил образуван интересен институт за защита на народните финанси. Този контролно-счетоводен институт е носил името „Счетоводен съд на десеттех”, а също и „Съд на логистите”. Неговите функции се състояли в контролиране сметките на държавните бирници и привличане под отговорност тези чиновници, които при извършване на своите функции са били груби, дръзки и изобщо нелоялни.” С дадените правомощия за контрол одиторът се възприемал като пръв между равни (Конгреса на Съюза на счетоводителите в България, 1931, с. 15): „Експерт-счетоводителят е нещо като пръв между равните. Той е идеологът на счетоводителската мисъл.”

- Намаляване на ефектите на Голямата депресия.

Като средство за справяне с последиците от Голямата депресия и за защита на обществените интереси на преден план излязъл въпроса за външен контрол (Михайлов, 1932, с. 1): „Днес, наред с мерките от най-различно естество, които се предприемат за запазване на предприятията от зловредното влияние на кризата, контролата се поставя на първи план. Напоследък на много места е въведена по законодателен ред принудителната контрола върху големите стопански предприятия, ангажиращи нашироко обществените интереси.”

3.4. Универсална дейност на одита

При въвеждане на одита в България се прилагало множество от чуждестранни практики, поради което одиторите били представяни чрез широк спектър от определения: „чартредакаунт“ (Търговско-Индустриална Банка, 1897, с. 6), „заклети сметководци“ (Цонев, 1909, с. 506), „счетоводни аудитори“ (Белмер, 1926, с. 16) и „привилегировани сметководци“ (Цонев, 1909, с. 509). В зависимост от икономическото развитие одиторите имали различни измерения (Неделчев, 2015, с. 31) и изпълнявали конкретни функции (Неделчев, 2012, с. 34).

Одиторите в своя исторически генезис като основен инструмент за упражняване на контрол използвали счетоводството поради неговите специфики. С развитието на обществото и нарасналите изисквания към външния контрол довели до разширяване дейностите на одиторите (Недялков, 1939, с. 20): „В изследването и проверката на действителните

приключителни резултати, сегашната проверка на приключването далеч надхвърля проверките на книговодството в миналото.“

Функциите на одиторите включвали широк набор от дейности и изисквания за професионална подготовка:

- Финанси. Провеждането на финансов анализ и предоставянето на финансова консултация стават елементи от контрола на одиторите след ефектите от Голямата депресия (Недялков, 1939, с. 5) „М-рът Д-р Франк и конгресът изтъкнаха, че стопанските експерти отдавна са надхвърлили своето първоначално предназначение – да бъдат проверители на сметки и да констатируют само истинското финансово положение на дадено предприятие; напротив, благодарение на своята компетентност, те са спечелили доверието на широката публика и са се наложили навсякъде, като стопански съветници от първа величина. И тъкмо тая е подчертаната тенденция, изтъкната в конгреса – стопанските експерти да престанат да бъдат само огледала и формални проверчици на финансовото положение на предприятието в даден момент, а да бъдат негови сподвижници и съветници. Като такива те ще бъдат ценени, търсени и признати за необходими.“

- Контрол. Контролът над мениджмънта се упражнявал чрез постоянен контакт (Михаилов, 1932, с. 3): „Контролата трябва да поддържа постоянен контакт с органите на предприятието, както и с членовете на управителния съвет, защото от устните разяснения върху различните въпроси, се запълва картината за общото управление.“ В края на разглеждания период контролът от одиторите е превантивен (Йорданов, 1943, с. 34). „Заклетият експерт-счетоводител упражнява, контрол върху дейността на банката по същество, а контролът изпълнява техническо-счетоводен и формален контрол. Операциите на последните два контролни органи имат превантивен характер и се взаимно допълват.“

- Превантивни действия. Целта на контрола била предотвратяване на грешки в мениджмънта (Михаилов, 1932, с. 1): „С други думи, контролата трябва да засегне веществената ревизия на предприятието – от една страна, и от друга страна – да изнесе на време погрешните методи на управление. Това последното обстоятелство иде да помогне за предотвратяване на рисковани увлечения и катастрофи.“

- Икономист, финансист, юрист. В зависимост от ситуациите, палитрата от професионални познания на одиторите се разширявала (Бетху, 1932, с. 11): „Експерт-счетоводител в такъв случай ще бъде за предприятието економиста, постоянния финансов съветник или юриста. Той ще дава своите

ценни съвети, добити от дългата му опитност. В моменти на отчаяние, той ще бъде утешителя, а в моменти на бързо преуспяване – спирачката.”

- Данъци, осигуровки. Паралелно с контролната дейност одиторите извършвали консултантска дейност по широк кръг дейности, включително по данъци и социални осигуровки (Недялков, 1939, с. 41): „Възложените на експерт-счетоводителя съвещателни работи могат да се класифицират по следния начин: а) обща организация на едно ново предприятие, или реорганизация на съществуеще от стопанска или финансова гледна точка; б) обзавеждане на счетоводство и в) съвети по данъчни работи, по осигуровки и др.“

- Спазване на законите. Прилагането на законите било част от контролната дейност на одиторите (Доклад от 30 септември 1935 г., 2004, с. 29): „С окръжно от 31.V.1933 година съветът предписа на експерт-счетоводителите да изпращат най-малко веднаж в годината рапорт за контролираната от тях банка, съдържащ сведения относно проверката на отделните балансови пера, спазването на закона, както и да посочат всички обстоятелства, които по тяхно мнение следва да се съобщат за сведение на съвета.“

- Счетоводни консултации. Част от упражняването на контрол от одиторите включвала предоставяне на консултации по подобряване на счетоводната дейност (Михаилов, 1932, с. 2): „Грижата за правилното организиране на счетоводството подлежи на управителния съвет на предприятието, но ролята на контролата не е изпълнена ако, последната не се простира и върху счетоводната организация, за да установи до колко тя е целесъобразна и подходяща за характера на предприятието, и дали в известни свои части счетоводството не се нуждае от подобрения и в какво именно трябва да се изразят тия подобрения.”

3.5. Одиторите в най-новата история

С промяна в Търговския закон от 1943 г. отпада задължението да бъде избран одитор като член на проверителния съвет в акционерните дружества. От 1946 г. се одържавяват акционерните дружества, с което се прекратява външния контрол от държавата. С приемането на Закона за счетоводството (1948 г.) е закрит Института на експерт-счетоводителите. Акционерното дело става монополно право на държавата. Законът за счетоводството (1948 г.) ограничава дейността на одиторите единствено до счетоводството за контрол върху изпълняване на петилетните планове и в голяма степен определя съвременните виждания за професията на експерт-счетоводителя като

качествено развитие в професионален план на друга професия – тази на счетоводителя.

През 1991 г. с приемане на Закона за счетоводството се възстановява дейността по одит. Същата година са дипломирани първите 39 одитори. Дейността на одиторите получава разширен обхват и освен счетоводство вече обхваща направления като управление на риска, информационни технологии, управление на човешкия капитал, финанси и данъци. За намаляване на конфликта на интереси одиторската дейност се разделя по принципа „one-to-one“ на одиторска и консултантска (неодиторска).

От 1996 г. е създаден Институтът на дипломираните експерт-счетоводители, който поддържа регистър на дипломираните одитори. За разлика от историческото наслагване между „счетоводител“ и „експерт-счетоводител“ съвременната практика за дипломиран одитор предвижда широк набор от професионални направления като освен счетоводството дипломирането включва търговско право, данъчно и осигурително право, независим финансов одит. Одиторите в България подлежат на независим публичен надзор от Комисията за публичен надзор над регистрираните одитори каквато е практиката на всички държави-членки на Европейския съюз.

4. Заключение и препоръки

Фактори от външната среда в икономическата история на България налагат приемането на чуждестранни практики за външен контрол – одитора. За разлика от други държави, в които произхода на одиторите се дължи на ефектите от Голямата депресия, налагането на одиторите в България е определено от прехвърляне на правото на учредяване на акционерно дружество от държавата към учредителите и необходимостта от държавен контрол върху дружеството и най-вече - върху дейността на частните банки. Друга отличителна черта на българската практика е прилагането на одита чрез закон и неговият надзор от държавата чрез Банкерския съвет към Министерски съвет. Крайната цел на одита, защита на заинтересованите лица, е постигната чрез стабилизиране на търговските банки.

Развитието на акционерното дело в България определя времето и формата на държавен контрол чрез одита. В исторически план професията на одиторите не била ограничена до контрол върху счетоводството и включва широк спектър от дейности. Динамиката на одита намира отражение в

разширяване на времевия обхват на контрола – добавя се предварителен контрол към текущия и последващия контрол.

ЛИТЕРАТУРА

- Белмер, Ф., 1926. Професионалното движение на счетоводителите в странство и у нас. *Списание на сдружението на счетоводителите в България*, бр. 12, 13 и 14.
- Бетху, Л., 1932. Ролята и функциите на заклетите експерт-счетоводители като представители на публичната власт. *Списание на Българското икономическо дружество*, кн. 9 и 10.
- Добрев, Д., 1920. *Търговските баланси от юридическо, стопанско и счетоводно гледище*. Издание и печат на книгоиздателство „Гужгулов и Котев“, София.
- Доклад от 30 септември 1935 г. от секретаря на Банкерския съвет С. Ораховац за положението на частните банки във връзка със Закона за защита на спестовните влогове при частните банки за периода от 30 септември 1931 г. до 30 септември 1935 г. Българска народна банка. Сборник документи. Том четвърти, 1930-1947 г. БНБ. София, т. IV, 2004.
- Държавният контрол върху акционерните дружества, 1908. *Банков преглед*, № 32.
- Йорданов, Д., 1945. *Функционална и организационна същност на банковата отчетност*. Печатница Т. Т. Драгиев, София.
- Йорданов, Д., 1943. Надзорът върху частните банки в България и неговото влияние върху дейността им. *Списание на Българското икономическо дружество*, кн. 1-2.
- Кацаров, К., 1935. *Прекратяване на акц. д-во поради пороци в учредяването*. Придворна печатница, София.
- Конгреса на Съюза на счетоводителите в България (стенографиран дневник), 1931. Счетоводна мисъл. *Списание на Съюза на счетоводителите в България*, бр. 1-2.
- Критики и рецензии към Ф. Белмер, 1932. Обща теория на счетоводството – част втора. Варна, 1930. Счетоводна мисъл. *Списание на Съюза на счетоводителите в България*, кн. 3.
- Михаилов, Ив., 1932. Контролната роля на експерт-счетоводителя. Счетоводна мисъл. *Списание на Съюза на счетоводителите в България*, кн. 9 и 10.

- Неделчев, М., 2015. *Корпоративно управление на финансови посредници в България (1898-1947 г.)*. Авангард прима, София.
- Неделчев, М., 2012. *Корпоративно управление във финансовата система на България (1898-1947 г.)*. Авангард прима, София.
- Неделчева, Ю. 2016. *Вътрешен одит във фармацевтичната промишленост: история и развитие*. Съвместна международна конференция „Икономически предизвикателства: миграция, глобализация, устойчивост, политики“, 21 и 22 октомври 2016 г., УНСС, София.
- Недялков, Д., 1939. *Впечатления от Петия международен конгрес на експерт-счетоводителите и стопанските проверители – Берлин*. Реферат. Печатница П. Р. Славейков, София.
- Ноков, Г., 1932. Крахът на Кредит-Анщалт и ролята на ревизионните институти. Счетоводна мисъл. *Списание на Съюза на счетоводителите в България*, кн. 3.
- Счетоводна наука и обществена служба, 1926. *Списание на сдружението на счетоводителите в България*, бр. 2.
- Тошев, Г., 1943. *Пасивни операции и тяхното счетоводство при популярните банки*. Печатница „П. А. Славков“, Свищов.
- Търговско-Индустриална Банка в г. Пловдив (Анонимно Акционерно дружество), 1897. Рапорт, представен на акционерите от Управителния съвет на Банката за упражнението ѝ през 1896 година. Търговска Печатница, Пловдив.
- Цветанова, Ю. 2014. Вътрешен одит във фармацевтичния сектор: международни и национални добри практики. *Актив*, Април, с. 13-15.
- Цонев, Ив., 1909. За държавния контрол и надзор върху дружествата. *Списание на Българското икономическо дружество*, кн. 7 и 8.